

in een interview dat begin juli 2018 in *De Standaard* verscheen: 'Zodra de bouwtekeningen klaar zijn, zeggen we tegen elkaar: "nu kunnen we ze gaan veranderen."' De architecten volgen hun persoonlijke overtuiging in plaats van de lijst met eisen van de opdrachtgevers; ze reageren op veranderingen die zich voordoen of tijdens het bouwproces onverwacht op hun pad komen.

Omdat we in een eindeloze oppeenvolging van tijdelijke 'gestylede' interieurs leven, is het moeilijk aan nieuwe interieurarchitectuurstudenten uit te leggen hoe ze creatief de mogelijkheden van de discipline kunnen verkennen. In plaats van de interieurarchitectuur te behandelen als een discipline die een glad laagje toevoegt aan gebouwen, laat ik studenten zien hoe een interieur kan worden verweven met een gebouw en met het landschap erbuiten. Naast toevoegen zijn handelingen zoals afkrabben, filteren en weglaten van gelijk, zo niet groter belang. Zulke handelingen zijn essentieel, omdat ze begrippen als schaarste en rauwheid aan de orde kunnen stellen. De compromisloze manier waarop advvt omgaat met het onvoltooide is verfrissend voor collega-architecten en het is vooral leerzaam voor studenten. Advvt opent deuren naar een nieuw soort *less is more*-benadering die kan worden gebruikt om beperkingen zoals kleine budgetten aan te pakken, terwijl tegelijkertijd speelse experimenten mogelijk zijn. Het oeuvre van het Belgische architectenbureau advvt vormt een uitgebreide catalogus van alle ontwerpactiviteiten die mogelijk zijn voor de ruimtelijk ontwerper van vandaag. In hun architectuur en interieurs passen zij verschillende methoden toe om tot een uitzonderlijk resultaat te komen waarin conventionele dogma's, stijlen en vooroordelen over ons vak worden achtergelaten.

Vertaling: InOtherWords, Maria van Tol

continues during the construction process, and it seemingly never finishes. As the architects expressed in an interview beginning of July 2018 in the newspaper *De Standaard*, once construction drawings are finished they tell each other: 'Now we can start changing them.' They follow their personal determination and not just the list of the clients' requirements but they respond to the changes that occur and are unexpectedly discovered during the building process.

In the endless succession of temporary 'styled' interiors in which we find ourselves, it is hard to explain to fresh interior architecture students how they can creatively explore the possibilities of the discipline. Instead of treating interior architecture as adding a layer of slickness inside buildings, I show them how it can be 'interwoven' with a building and with the landscape outside. Besides adding, actions such as scratching, filtering and omitting are of equal, if not greater, importance. Such actions are essential because they can address notions of scarcity and rawness. Advvt's uncompromising way of dealing with the unfinished is refreshing for fellow architects and it is particularly educational for students. Advvt opens doors to a new kind of 'less is more' approach that can be used to tackle restrictions such as low budgets while simultaneously allowing for playful experimentation. The oeuvre of the Belgian architecture firm advvt is an extensive catalogue of all the design actions that are available to the spatial designer of today. In its architecture and interiors, the practice applies multiple methods to get an exceptional result, in which conventional dogmas, styles and preconceptions about our profession are left behind.

Fredie Floré

Denken over architectuur vanuit 'het binnen'

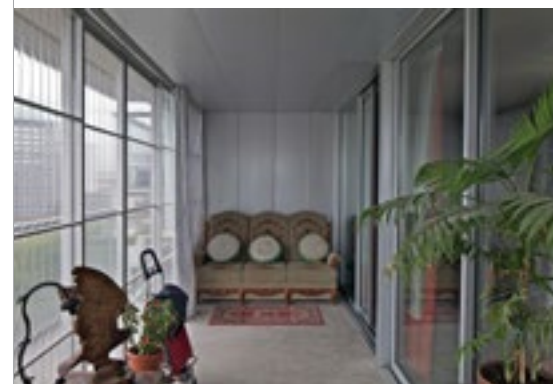
De collectieve interieurs van
Lacaton & Vassal

Het Franse architectenduo Anne Lacaton en Jean-Philippe Vassal staat bekend om een architectuur waarbij schijnbaar weinig ontwerpaandacht uitgaat naar het interieur. Sprekende beelden van de appartementen in de door het bureau gerenoveerde Bois-le-Prêtre toren in Parijs (2005-2011) laten zien hoe het leven van de bewoners en hun persoonlijke bezittingen — Perzische tapijten, glazen kroonluchters, planten, gebeeldhouwd meubilair, sculpturen, enzovoort — ongehinderd kan uitdijen in de nieuw aangebouwde wintertuinen. In de communicatie over zijn huisvestingsprojecten ruimt Lacaton & Vassal veel plaats in voor dergelijke foto's. De aandacht gaat in de

Thinking about Architecture from the Inside

The Collective Interiors of
Lacaton & Vassal

The architecture of French duo Anne Lacaton and Jean-Philippe Vassal famously looks as if the two pay scant design attention to their interiors. Striking images of the apartments in the Parisian Bois-le-Prêtre tower the office renovated between 2005 and 2011 show how the lives of the residents and their personal belongings — Persian rugs, glass chandeliers, plants, carved furniture, sculptures and so on — can freely spread over the newly added winter gardens. In the communication about its housing projects, Lacaton & Vassal reserves plenty of room for such photos. The focus is primarily on the appropriation of the interior.

Inhabited apartment in the Bois-le-Prêtre tower, Paris / Bewoond appartement in de Bois-le-Prêtre toren, Parijs

Multifunctional space in Le Grand Sud theatre, Lille / Multifunctionele ruimte in het theater Le Grand Sud, Lille

eerste plaats uit naar de toe-eigening van het interieur.

Ook bij de interieurs van de collectieve gebouwen die Lacaton & Vassal realiseert, overheerst de idee dat gebruikers veel vrijheid moeten krijgen om ruimten te ontdekken, zich toe te eigenen of leeg te laten. Dit is het geval zowel bij herbestemmingen, bijvoorbeeld het kunstencentrum Palais de Tokyo in Parijs (2001–2012), als bij nieuwbouwprojecten zoals het recentere multifunctionele theater Le Grand Sud in Lille (2009–2013). Een van de foto's van dit laatste gebouw toont een ruimte waar verschillende activiteiten kunnen plaatsvinden. De plek wordt gekenmerkt door een betonvloer, een betonnen draagstructuur, verschillende vouwwallen, gordijnen, een glazen pui en op het plafond gemonteerde leidingen. Verder lijkt het interieur vooral vormgegeven door zijn gebruikers. Op de voorgrond staan enkele geïmproviseerde zithoekjes met plastic stoelen, diverse typen fauteuils en enkele podiumelementen die dienst doen als salontafel. De aanwezigen hebben het zich comfortabel gemaakt. Iemand ligt op zijn zij en laat de benen rusten op de geïmproviseerde tafel.

The interiors of the collective buildings that Lacaton & Vassal realizes are also dominated by the idea that users need to have a lot of freedom to discover, appropriate or not use spaces. This is the case in both redesign projects like the Parisian art centre Palais de Tokyo (2001–2012) and new construction projects such as the more recent multifunctional Le Grand Sud theatre in Lille (2009–2013). One of the photos of the latter building shows a space in which a variety of activities can take place. The venue features a concrete floor, a concrete support structure, a number of folding partitions, curtains, a glass façade and pipework mounted on the ceiling. Apart from that, the interior looks as if it has been designed by its users. In the foreground are a couple of improvised seating areas with plastic chairs, various types of armchairs and some stage blocks that serve as coffee tables. The people present have made themselves comfortable. One is lying on their side, resting their legs on the improvised table.

Dat de interieurs in het werk van Lacaton & Vassal nauwelijks ontworpen lijken, betekent niet dat het bureau er weinig aandacht aan besteedt. 'Voor ons is het idee van het wonen de meest belangrijke vraag bij het ontwerp van een project,' legt Vassal uit in een interview.¹ Juist deze fascinatie met de strategie van *inhabitation* of, vrij vertaald, inwoning, brengt hen ertoe architectuur te bedenken van binnenuit, vult Lacaton aan in datzelfde interview. Architectuur ontstaat bij het bureau in de eerste plaats vanuit een sterke interesse voor wat binnen kan gebeuren en voor de veelheid aan relaties die kunnen ontstaan, wanneer diverse individuen of groepen zich plaatsen tijdelijk toe-eigenen. Het duo wenst die relaties niet vorm te geven, maar ambieert wel voldoende open en stimulerende ruimtelijke structuren en condities te scheppen voor intensieve en positieve sociaal-culturele interacties. Hoe meer relaties ontstaan, des te beter. Hierin schuilt volgens hen de kracht van architectuur om bij te dragen aan de ontwikkeling van de stad. 'Elke handeling in de architectuur is een handeling in stedelijkheid, als we uitgaan van het systeem van relaties, nabijheid, juxtapositie en superpositie dat hij genereert. We willen net zoveel relaties binnen gebouwen als binnen het stedelijke systeem mogelijk maken.'² Vooral de interieurs van hun collectieve gebouwen lijken die ambitie te willen waarmaken. De beelden die het bureau van die projecten verspreidt, tonen veel ruimte voor improvisatie en een doorgaans sober register van materialen en detailleringen. Wie de interieurs in levende lijve betreedt, wordt niet zozeer opgetild of in vervoering gebracht door een zorgvuldig geënceneerde sfeer, maar komt terecht op een uitdagende, maar eenvoudig gedefinieerde scène waarvan de ervaring direct afhangt van het samenspel met de andere aanwezigen, of het nu personen zijn of objecten.

The fact that the interiors in the work of Lacaton & Vassal hardly look designed does not mean that the office pays little attention to them. 'For us, the idea of inhabitation is the main question when designing a project,' Vassal explains in an interview.¹ It is precisely this fascination with the strategy of *inhabitation* that leads them to conceive the architecture on the basis of the interior, Lacaton adds in that same interview. This office first and foremost develops architecture on the basis of a strong interest in things that can take place in interiors and in the multitude of relationships that can arise when various individuals or groups appropriate spaces temporarily. Rather than aspire to determine the shape of these relationships, the duo wants to create sufficiently open and stimulating spatial structures and conditions for intense and positive sociocultural interactions. The more relationships arise, the better. They feel this is how architecture can contribute to the development of the city. 'Any act of architecture is an act of urbanism in terms of the system of relationships, proximities, juxtapositions and superimpositions it generates,' the designers explain, 'we want as many relationships to be produced within buildings as within its urban system.'² The interiors of their collective buildings seem especially keen to fulfil that ambition. The images of projects the office distributes show a lot of room for improvisation and a usually sober range of materials and details. Entering the interiors in person, rather than being uplifted or enraptured by a carefully staged atmosphere, one ends up on a challenging, but simply defined stage, the experience of which depends directly on the interaction with the other presences, either persons or objects.

Interior view of the Ecole Nationale Supérieure d'Architecture, Nantes / Interieur van de École Nationale Supérieure d'Architecture, Nantes

1 Cristina Díaz Moreno en Efrén García Grinda, 'Everyday Desights: A Conversation with Anne Lacaton & Jean-Philippe Vassal', *El Croquis / Post-media horizon. Lacaton & Vassal 1993–2015*, nr. 177–178 (2015), 5–31: 25.

2 Anne Lacaton en Jean-Philippe Vassal, 'Structural freedom, a precondition for the miracle', *2G / Lacaton & Vassal. Recent work*, nr. 60 (2011), 161–175: 175.

1 Cristina Díaz Moreno and Efrén García Grinda, 'Everyday Desights: A Conversation with Anne Lacaton & Jean-Philippe Vassal', *El Croquis / Post-media horizon. Lacaton & Vassal 1993–2015*, no. 60 (2011), 161–175: 175.

2 Anne Lacaton and Jean-Philippe Vassal, 'Structural Freedom, a Precondition for the Miracle', *2G / Lacaton & Vassal. Recent Work*, no. 60 (2011), 161–175: 175.

Maximale vloeroppervlakte

Het uitgangspunt van Lacaton & Vassal — architectuur bedenken van binnenuit — lijkt een directe vertolking van wat filosoof Bart Verschaffel ‘het begin en het beginsel van de architectuur’ noemt, namelijk ‘het *binnen*’.³ Het basisprincipe van de architectuur, zo legt hij uit, is dat het binnenruimten afzonderd waar we kunnen wonen en van waaruit we onze verhouding tot de wereld kunnen bepalen. Dit kan op talloze verschillende manieren gebeuren, maar toch zijn volgens Verschaffel ‘de middelen van de architectuur om “binnen” te maken, dus een plek af te zonderen, en daarbij de relatie van binnen tot de wereld “buiten” te articuleren en voor te stellen’ terug te brengen tot drie handelingen.⁴ De eerste handeling is het installeren van een vloer, het bedekken van de blote aarde. Lacaton en Vassal zijn zich uitermate bewust van het belang van dit gebaar. Over hun ontwerp voor het huisvestingsproject Cité Manifeste in Mulhouse (2001–2005) zei Vassal letterlijk dat het in de eerste plaats ging over het creëren van vloeren: ‘Omdat het maken van een kunst-

Maximum Floor Area

The starting point of Lacaton & Vassal — conceiving architecture on the basis of the interior — appears to be a direct interpretation of what philosopher Bart Verschaffel calls ‘the beginning and principle of architecture’, namely ‘the *inside*’.³ The basic principle of architecture, he explains, is that it sets apart interior spaces for us to live in from which we can determine our relationship to the world. This can happen in countless different ways, but according to Verschaffel, ‘the means architecture uses to create “interiors”, so to set places apart, and thereby to articulate and imagine the relationship from the interior to the “exterior”, can be reduced to three gestures.’⁴ The first gesture is to install a floor, to cover the bare earth. Lacaton and Vassal are extremely aware of the importance of this gesture. With regard to the design of the Cité Manifeste housing project in Mulhouse (2001–2005), Vassal literally said that it was primarily about creating floors: ‘Because producing artifi-

matige bodem meer is dan het maken van volumes. Een vloer heb je nodig om op te staan, op te lopen, te rennen, te springen, en daarna kun je beginnen scheidingswanden te plaatsen.’⁵ De vloer is het podium waar het leven kan plaatsvinden en wat de ontwerpers betreft is hij vooral zo ruim mogelijk, ruimer dan wat het opgelegde programma in eerste instantie vereist.

De nieuwbouw voor de École Nationale Supérieure d’Architecture (ENSA) in Nantes (2003–2009) illustreert wat die strategie voor een collectief gebouw kan opleveren. De architecten kozen ervoor om het dubbele van het strikt genomen benodigde oppervlak te realiseren. De structuur van het gebouw wordt in eerste instantie bepaald door drie immense vloeren uit voorgespannen beton, die zijdelings met elkaar verbonden zijn door een hellend vlak dat vanaf het voetpad tot op het dakterras doorloopt. Binnen deze maximumruimte is de school georganiseerd, met herkenbare vertrekken zoals ontwerpstudio’s, auditoria of een bibliotheek, maar ook met grote onbestemde vloeroppervlakken of *multipurpose areas* zoals ze in de gepubliceerde plannen worden genoemd. Vooral uit deze laatste ruimten spreekt een uitgesproken generositeit. Het gaat om metershoge open interieurs die op verschillende manieren in directe relatie staan met de stad: als een verlengde van het voetpad op de begane grond, als interne pleinen binnen de ontwerpschool, en als vrijplaats onder de stedelijke hemel in het geval van het uitgestrekte dakterras. Zonder gebruikers dragen de multifunctionele ruimten de belofte van een lege industriële hal, maar de ontwerpers laten ze ook graag in gebruik fotograferen. We zien uitgestrekte betonnen vloeren om op te staan, te lopen, te springen, maquettes te bouwen, les te geven en te feesten, maar, bovenal, om vanuit een deels vertrouwd, maar ook provocerend ‘binnen’ de wereld te verkennen.

cial ground is more interesting than producing volumes. A floor is what you need to stand up, to walk, to run, to jump, and after that you can start adding partitions.’⁵ The floor is the stage on which life gets to take place and as far as the designers are concerned it is as spacious as possible, more spacious than the brief initially demands.

The new construction for the École Nationale Supérieure d’Architecture (ENSA) in Nantes (2003–2009) illustrates what this strategy can do for a collective building. The architects decided to realize twice the area strictly required. The structure of the building is initially determined by three immense floors of prestressed concrete that are laterally connected by a slanting plane that runs from the footpath to the roof terrace. The school is organized inside this maximum space, with recognizable rooms such as design studios, auditoriums or a library, but also including large unallocated floor surfaces or ‘multipurpose areas’ as they are called in the published plans. Especially the latter spaces express a pronounced generosity. They are metres-high open interiors that are in direct contact with the city in various ways: as extensions of the footpath on the ground floor, as internal squares inside the design school, and in the case of the extensive roof terrace as a sanctuary under the urban sky. Without users, the multifunctional spaces are as promising as empty industrial halls, but the designers also like to have them photographed with users in them. We see vast concrete floors to stand, walk, jump, build scale models, teach and party on, but above all, to explore the world from a partly familiar, but also provocative ‘inside’.

Staircase in the FRAC Nord-Pas de Calais, Dunkirk, with moveable transparent panels/
Trepthal in het FRAC Nord-Pas de Calais, Duinkerken, met verschuifbare transparante panelen

3 Bart Verschaffel, ‘Het binnen buiten de Wereld: Over het interieur als architecturaal principe,’ in: *Van Hermes en Hestia: Over architectuur* (Gent: A&S Books, 2010), 203–216: 203.

4 Ibid., 206.

5 Moreno en Grinda, ‘Everyday Designs’, op. cit. (noot 1), 13.

3 Bart Verschaffel, ‘Het binnen buiten de Wereld: Over het interieur als architecturaal principe,’ in: *Van Hermes en Hestia: Over architectuur* (Ghent: A&S Books, 2010), 203–216 [(203)].

4 Ibid., 206.

5 Moreno and Grinda, ‘Everyday Designs’, op. cit. (note 1), 13.

Klimatologische muren

‘Het tweede middel van de architectuur is de muur,’ aldus Verschaffel.⁶ Muren bouwen, van welke aard ook, betekent grenzen definiëren en ordenen binnen een wereld gemaakt door mensen. Ze articuleren maatschappelijk onderscheid, scheppen afstand, orkestreren relaties tussen individuen, groepen of situaties. Ontwerpers beschikken over een quasi oneindig arsenaal aan mogelijkheden voor het materialiseren van wanden. Hierin keuzes maken betekent bewust of onbewust positie innemen. Lacaton en Vassal kaarten in hun materiaalkeuze enkele expliciete standpunten aan. Een van de meest in het oog springende is direct gerelateerd aan de typologie van de serre waaraan verschillende van hun gebouwen refereren. Voor het kunstencentrum van het Fond Régional d’Art Contemporain (FRAC) Nord-Pas de Calais in Dunkirk, bijvoorbeeld (2009–2013) breidde het bureau een grote bestaande hal — een restant van een voormalige scheepswerf — uit met een er vlak naastgelegen nieuwe constructie met dezelfde omvang als

Climatic Walls

‘The second means of architecture is the wall,’ says Verschaffel.⁶ Building walls, of any kind, means defining and organizing boundaries within a human-made world. Walls articulate social distinctions, create distance and orchestrate relationships between individuals, groups or situations. Designers have a virtually infinite range of ways to materialize walls. In this respect, making decisions knowingly or unknowingly means taking positions. By their choice of materials, Lacaton and Vassal broach a number of explicit views. One of their most striking points of view is directly related to the typology of the conservatory, to which several of their buildings refer. For the art centre of the Fond Régional d’Art Contemporain (FRAC) Nord-Pas de Calais in Dunkirk, for example, the office (2009–2013) expanded a large, existing hall — a remnant of a former shipyard — by placing a new construction of the same size as the hall, wrapped in a partly transparent, partly translucent envelope, immediately

de hal en gehuld in een deels transparante, deels translucente envelop. Een aanzienlijk deel van die envelop bestaat uit een transparant dubbel membraan gevuld met lucht. Je zou de nieuwbouw als een grote serrestructuur kunnen omschrijven.

Het spreekt voor zich dat de uitgesproken interesse van Lacaton & Vassal voor serre-achtige wanden en structuren gelieerd is aan een voorliefde voor poreuze, translucente of transparante grenzen tussen interieur en exterieur. Maar wie het FRAC in Duinkerken op een zonnige dag heeft bezocht, weet dat hier ook een andere kwestie speelt, namelijk die van onze omgang met klimatologisch comfort. Aangemoedigd door de wetgeving, gaan architecten en opdrachtgevers, volgens Lacaton en Vassal, doorgaans erg defensief om met de omgeving. Klimatologisch comfort binnenin gebouwen wordt al te vaak afgestemd op extreme weersomstandigheden die zelden voorkomen. ‘Deze extremen bepalen de architecten, wat leidt tot een overdaad aan isolatie, bescherming en installaties, waardoor de relatie tussen binnen en buiten potdicht wordt gemaakt,’ stelt het architectenduo.⁷ Hiertegenover plaatsen ze een ontwerpaanpak waarbij onderdelen van het interieur meer klimaatgevoelig zijn dan andere. Zo zijn verschillende woningen die ze ontwierpen voorzien van een soort wintertuin of tuinkamer die extra zonnewarmte binnenbrengt. De idee is dat als het te warm of te koud wordt, de bewoner zelf kan ingrijpen door deuren, schermen of (thermische) gordijnen open of dicht te draaien of te schuiven.

Op dezelfde manier maakten Lacaton en Vassal in het geval van het FRAC onderscheid tussen een bouwvolume met een gecontroleerd klimaat — met daarin de eigenlijke expositiezalen en ruimten voor opslag en administratie — en omliggende ruimten met een kleinere thermische inertie, zoals de binnenstraat, het trappenhuis of de inpandige balkons. Wie in die ruimten staat, is tegelijk binnen en buiten — in het kunstencentrum en vlakbij de zee. Het zelf manipuleren van zonneschermen, luiken of

beside it. A substantial part of that envelope consists of a transparent, double membrane filled with air. One might call this new building a large conservatory structure.

That the express interest of Lacaton & Vassal for greenhouse-like walls and structures is linked to a predilection for porous, translucent or transparent boundaries between interior and exterior goes without saying. But anyone who ever visited the FRAC in Dunkirk on a sunny day knows that there is another issue here too, namely that of climatic comfort. Lacaton and Vassal say that legislation encourages architects and builders to take up a highly defensive attitude towards the environment. Climatic comfort inside buildings is all too often geared to extreme weather conditions that rarely occur. ‘These extremes determine the architecture, leading to over-insulation, overprotection, oversizing the installations — and consequently to making the relation between inside and out more airtight,’ say the architects.⁷ In contrast, theirs is a design approach in which some parts of the interior are more climate sensitive than others. Several of their dwellings include winter gardens or conservatories that bring in extra solar heat. The idea is that if it gets too hot or too cold, the residents themselves can intervene by opening or closing doors, screens or (thermal) curtains.

In the case of the FRAC, Lacaton and Vassal similarly distinguished between a building volume with a controlled climate — including the actual exhibition spaces and storage and administration spaces — and the surrounding spaces with a lower thermal inertia, such as the inner street, staircase and walled-in balconies. Standing inside those spaces one is inside and outside at the same time — inside the art centre and close to the sea. In publicly accessible buildings such as the FRAC, it is less self-evident that visitors can operate the awnings, shutters or panels themselves, but where this is

The belvedere of FRAC Nord-Pas de Calais, Dunkirk, with a transparent roof/ De belvedere van het FRAC Nord-Pas de Calais, Duinkerken, voorzien van een transparant dak

⁶ Verschaffel, ‘Het binnen buiten de Wereld’, op. cit. (noot 3), 207.

⁷ Lacaton en Vassal, ‘Structural Freedom’, op. cit. (noot 2), 166.

⁶ Verschaffel, ‘Het binnen buiten de Wereld’, op. cit. (note 3), 207.

⁷ Lacaton and Vassal, ‘Structural Freedom’, op. cit. (note 2), 166.

panelen is bij publiek toegankelijke gebouwen als het FRAC minder evident, maar waar het kan of toegelaten is, ontstaan collectieve interieurs die niet alleen ruim plaats bieden aan een combinatie van geplande en ongeplande activiteiten, maar die de gebruikers ook nadrukkelijk in beweging zetten, mede-vormgevers van het overgangsklimaat tussen binnen en buiten. Dit potentieel komt het best tot uiting in gebouwen waar gebruikers langer achter elkaar aanwezig zijn. De vele grote schuifwanden van de ENSA in Nantes bijvoorbeeld nodigen studenten en docenten dagelijks uit om ruimtelijk in te grijpen of verschillende inrichtingen uit te testen. Samen met de eerder aangehaalde 'extra' vloeroppervlakte ontstaat zo een architectuurschool waarbij het gebouw zelf een actieve rol op zich neemt en aanmoedigt om architectuurstudies systematisch te verknopen met een reflectie op de stad.

Hemelse overkappingen

Het derde architecturale middel is het dak. 'Van buitenaf gezien bedekt en beschermt het dak een "binnen" en binnen vervangt

possible and permitted, collective interiors will emerge that not only offer ample room for a combination of planned and unplanned activities, but which users also emphatically activate, as co-creators of the transition climate between inside and outside. This potential is best reflected by buildings in which visitors stay for longer periods of time. At the ENSA in Nantes, for example, the many large sliding partitions invite students and teachers to intervene spatially or to test different configurations every day. Together with the previously mentioned 'extra' floor area, this creates an architecture school in which the building itself plays an active role and encourages users to systematically link their architecture studies with ongoing reflection on the city.

Heavenly Coverings

The third architectural gesture is the roof. 'Seen from the outside, the roof covers and protects an "inside" and seen from the interior, a ceiling replaces the sky,' explains Verschaffel. 'Sleeping under the

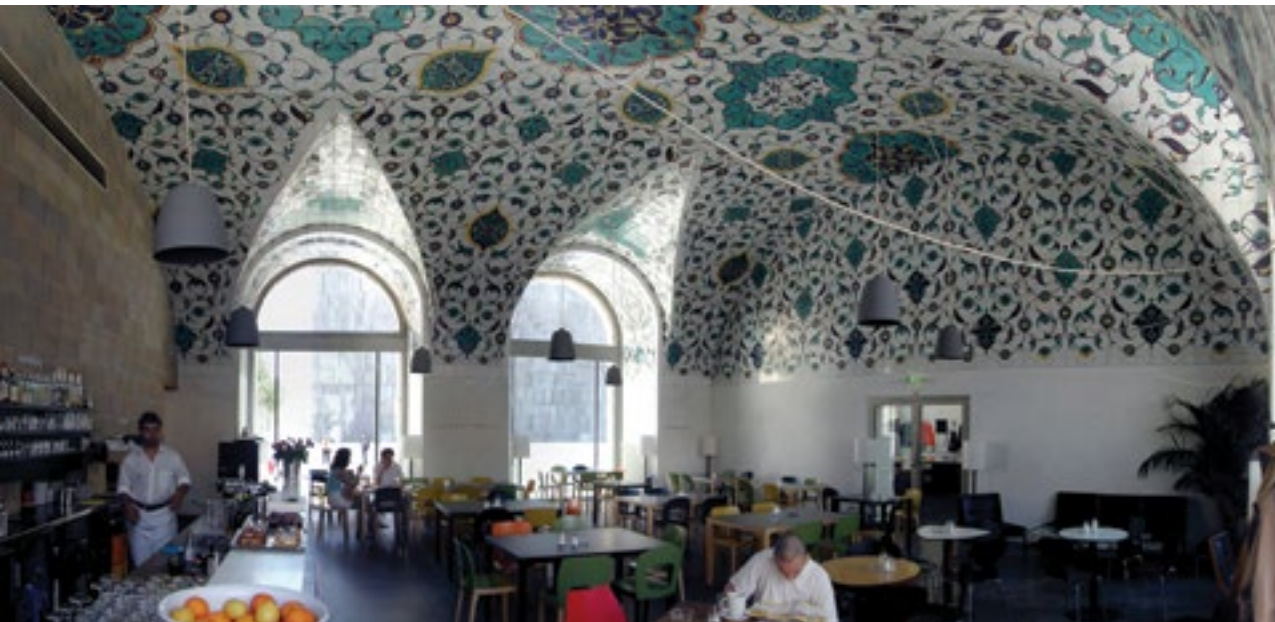
een plafond de hemel,' legt Verschaffel uit. 'Onder de blote hemel slapen, buiten slapen, is een poëtische ervaring en een avontuur, maar de mens wil éerst een dak boven zijn hoofd.'⁸ Met hun voorliefde voor serrestucturen combineren Lacaton en Vassal het gebaar van beschutting met een fascinatie voor de open hemel. De belvédère van het FRAC, een extra ongeplande ruimte bovenop het volume met het eigenlijke bouwprogramma en onder het transparante dak, is een tekenend voorbeeld van de beloftevolle collectieve interieurs die hierdoor kunnen ontstaan. Groepsactiviteiten die plaats vinden in een 'binnen', maar toch direct onder een sterrenhemel, een vrolijke zon, een zacht wolkendek, een regenbui of een onheilspellend onweer moeten wel beklijven of sterke gedeelde herinneringen nalaten.

Ook een gesloten dak biedt mogelijkheden om het interieur en de activiteiten die er plaats vinden te verbijzonderen. De architectuurgeschiedenis biedt talrijke voorbeelden. In vele oude gebouwen zijn koepelvormige overkappingen, plafondschilderingen, sierlijsten, stucwerk of andere plafondelementen bepalend voor de cerebrale, devote, plechtstatige of huiselijke atmosfeer van de binnenruimten. Met de introductie van de moderne architectuur hebben veel ontwerpers het potentieel van het plafond wat uit het oog verloren, stelt ook Verschaffel vast. Een van de projecten van Lacaton & Vassal brengt dat potentieel met overtuiging terug in herinnering: het Café Una in het Architektur Zentrum (2001) in Wenen. De architecten besloten om in deze voormalige keizerlijke stallen vooral het plafond aan te pakken. De bestaande gewelven werden bekleed met handbeschilderde tegels, voorzien van oosters geïnspireerde patronen die de Turkse kunstenaar Asiye Kolbai-Kafalier speciaal voor dit project ontwierp. Het nieuwe plafond, bedacht als een metaforische sterrenhemel en een verwijzing naar de Ottomaanse cultuur, doet de plaats oplichten. De tegeldecoratie die historisch gezien niets te maken heeft met stallenarchitectuur, injecteert het café op een speelse manier met waardigheid.

open sky, sleeping outdoors, is a poetic experience and an adventure, but people want a roof over their heads more than anything else.'⁸ Lacaton & Vassal's love of conservatory structures combines the covering gesture with a fascination for the open sky. The FRAC gazebo — an extra, unprogrammed space in addition to the volume containing the actual building programme and covered by a transparent roof — is a typical example of the promising collective interiors this can create. Group activities that take place 'inside', yet directly beneath a starry sky, a cheerful sun, a soft cloud cover, a rain shower or an ominous thunderstorm make lasting impressions and leave strong shared memories.

A closed roof also offers opportunities to differentiate the interior and the activities that take place indoors. The history of architecture offers numerous examples. In many old buildings domed coverings, ceiling paintings, ornamental mouldings, stuccowork and other ceiling elements determine the cerebral, devout, solemn or domestic atmosphere of the interiors. With the introduction of modern architecture, many designers have somewhat lost sight of the potential of ceilings, as Verschaffel also states. One Lacaton & Vassal project brings that potential convincingly back to mind: the Café Una in the Viennese Architektur Zentrum (2001). The architects decided to focus on the ceiling of the former imperial stables. They covered the existing arched roofs with hand-painted tiles in Oriental-inspired patterns made by Turkish artist Asiye Kolbai-Kafalier, who designed them especially for this project. The new ceiling, conceived as a metaphorical starry sky and a reference to Ottoman culture, lights up the place. The tile decoration, which historically has nothing to do with stable architecture, playfully injects the café with dignity.

Rhetorically, we can explain how projects such the Café Una fit within Lacaton & Vassal's oeuvre. This building,

Café Una, Vienna. The vaults are covered in tiles with a pattern designed by Asiye Kolbai-Kafalier / Café Una, Wenen. De gewelven zijn bezet met tegels voorzien van een patroon ontworpen door Asiye Kolbai-Kafalier!

⁸ Verschaffel, 'Het binnen buiten de Wereld', op. cit. (noot 3), 208.

⁸ Verschaffel, 'Het binnen buiten de Wereld', op. cit. (note 3), 208.

Projecten als het Café Una kunnen we retorisch plaatsen binnen het oeuvre van Lacaton & Vassal. Zo zet ook dit gebouw uitdrukkelijk in op het faciliteren van intense sociaal-culturele interacties. Hemelse overkappingen, of ze nu transparant zijn of getekend, voeden die intensiteit en geven het samenzijn een avontuurlijke toets. Tegelijk is het contrast met de andere projecten van het bureau groot. De decoratieve plafond-bekleding staat ver af van Lacaton & Vassal's doorgaans sobere materialenpalet. Met Café Una wordt vooral duidelijk hoe consequent, maar in sommige opzichten ook eenzijdig het bureau omgaat met de expressiemogelijkheden van het collectieve interieur. De grote architecturale enveloppen die het realiseert, bieden veel zuurstof en gebruiksperspectieven, maar de mogelijkheden van bekleding, textuur of kleur worden hierbij slechts mondjesmaat ingezet. Toch kunnen dergelijke expressiemiddelen een collectieve plek een sterke lading geven, zoals het bureau zelf met Café Una laat zien.

Architectuur maken begint met het bepalen van vloeren, wanden en plafonds. In de manier waarop dat gebeurt, schuilt de signatuur van de architect. De collectieve interieurs van Lacaton & Vassal laten in elk geval zien hoe het aloude vraagstuk van de rol van de architect in de bekleding, decoratie of stoffering van de ruimte, zijn actualiteit nog niet heeft verloren.

too, explicitly focuses on the facilitation of intense sociocultural interactions. Heavenly coverings, whether they are transparent or textured, feed that intensity and provide gatherings with an adventurous touch. At the same time, the contrast with the office's other projects is substantial. The decorative ceiling finish is far removed from Lacaton & Vassal's generally sober material palette. Café Una makes it particularly clear how consistently yet in some respects also one-sidedly the office handles the expressive possibilities of the collective interior. It realizes large architectural envelopes that offer a lot of oxygen and perspectives for use, but only avails itself sparsely of the possibilities of finishing, texture or colour. Yet such means of expression can give a collective space a strong meaning, as the office itself demonstrates at the Café Una.

Making architecture starts with decisions about floors, walls and ceilings. The way in which that happens unveils the signature of the architect. In any case, the collective interiors of Lacaton & Vassal show how age-old questions about the role of architects in the finishing, decorating or upholstery of spaces are as topical as ever.

Translation: InOtherWords, Maria van Tol

